

Радянізація Волинської області (1939–1941 роки)

Проаналізовано хронологічно невеликий (неповних два роки) період історії Волинського краю. Але ці роки були насичені важливими для місцевого населення подіями. Насамперед змінився політичний устрій. Напередодні Німеччина та СРСР розв'язали світову війну в Європі. Більшовицька влада анексувала західноукраїнські та західнобілоруські землі й установила тут радянський тоталітарний режим. Було утворено Волинську область, згодом поділену на тридцять районів. Особливістю цього періоду розвитку Волині стало насадження радянської системи управління та господарювання. Розгорнулася боротьба проти польських офіцерів, чиновників, осадників, службовців лісової охорони, членів українських націоналістичних організацій (ОУН), просвітницьких і культурно-освітніх товариств («Просвітницькі хати», «Рідна хата», Товариство імені Петра Могили тощо), інтелігенції та заможних селян. У доволі стислий період було створено систему місцевих партійних і господарських органів, мережі закладів середньої освіти, культури (музеї, бібліотеки, клуби). Запроваджено нову систему ідеологічного виховання, знищено чи репресовано політичних опонентів.

Ключові слова: Волинська область, Волинь, Друга Річ Посполита, радянізація, німецько-радянський договір, більшовицька окупація.

Oleksandr Demianiuk. Sovietization of the Volyn Region (1939–1941).

The article analyzes a chronologically small period (less than two years) of the history of Volyn region. However, these years were full of important events for the local population. First of all, the political system changed. On the eve, Germany and the USSR unleashed a world war in Europe. The Bilshovyk's government annexed Western Ukrainian and Western Belarusian lands and established a Soviet totalitarian regime there. The Volyn region was formed and later divided into thirty districts. A feature of this period of Volyn's development was the imposition of the Soviet system of management and economy. New authorities started fight against Polish officers, officials, settlers, and forest guards as well as against members of Ukrainian nationalist organizations (OUN), educational and cultural-educational societies („Prosvitnytski Khaty”, „Ridna Khata”, Society named after Petro Mohyla, etc.), intellectuals and wealthy peasants. In a fairly short period of time, a system of local party and economic bodies, a network of secondary education institutions, and a network of cultural institutions (museums, libraries, clubs) were created. A new system of ideological education was introduced, political opponents were destroyed or repressed.

Keywords: Volyn region, Volyn, Second Rzeczpospolita, Sovietization, German-Soviet treaty, Bilshovyk's occupation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Після укладення радянсько-німецького пакту про ненапад у 1939 році значна частина європейських політиків прогнозувала швидкий початок війни в Європі. Як недовзі стало зрозуміло – не помилилися. Німецький напад на Польщу 1 вересня цього ж року передбачав анексію її східних територій СРСР. Волинь, яка в складі Другої Речі Посполитої була Волинським і Поліським воєводствами, потрапила під радянську владу, принесена сюди багнетами Червоної армії.

За двадцять два місяці свого перебування на території Західної України більшовики налаштували проти себе навіть симпатиків, які виходили зустрічати їхнє військо з національними прапорами й завітчаними тріумфальними арками. Очікування, які були у волинського населення після повалення польського режиму, не виправдалися, замість надії

прийшло розчарування. Демократичні засади були тільки показними, українізація – лише засобом завоювати довіру, зміни в соціально-економічній та культурно-освітній сферах – лише шляхом до ідеологічного зомбування.

Увесь цей комплекс проблем є потреба проаналізувати задля використання при вивченні історії України в період міжвоєн'я у загальноосвітніх школах.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Питанням створення та розвитку в 1939–1941 роках Волинської області присвячено низку досліджень вітчизняних вчених, волинських краєзнавців. Час від часу з'являються збірники документів із фондів архівних установ, де вони також порушуються. Так, різних аспектів обраної теми торкалися: В. Сергійчук (загальні тенденції становлення радянської влади в Західній Україні та на території Волині), М. Кучерепа

(суспільні трансформації на Волині, портрети окремих волинян), О. Дем'янюк (участь КОП у протистоянні Червоної армії восени 1939 року), В. Матійченко (польське підпілля на Волині) та інші.

Формулювання мети та завдань статті.

Публікації, присвячені різноманітним проблемам вивчення періоду створення Волинської області та поширення тут радянської влади (1939–1941 роки), дозволяють стверджувати, що сьогодні в науковому дискурсі маємо стале й об'єктивне уявлення про тогочасні соціально-економічні та культурно-освітні процеси на Волині. Тому робимо спробу стислого викладу подій на території Волинської області (1939–1941 роки), опираючись на архівні матеріали, документи, попередні дослідження. Завдання сформульовано у розрізі вивчення спектру соціально-економічних змін, роботи закладів освіти та культури, громадських організацій, релігійного життя в умовах радянізації краю.

Виклад основного матеріалу. Територіальні зміни на Волині, землі якої входили до складу Другої Речі Посполитої, були спроєктовані в тексті таємного додатка до пакту про ненапад між СРСР і III Райхом, підписаного в Москві 23 серпня 1939 року. Фактично два тоталітарні лідери, проігнорувавши існуючий порядок у повоєнній Європі, взяли за переділ кордонів. Різниця полягала в тому, що один із них, Гітлер – відкрито напав на Польщу, використавши для цього формальний прикордонний конфлікт (Глейвіцький інцидент); інший, Сталін – «перевдягнувшись» визволителем українців і білорусів, увійшов у знекровлену Польщу, яка доживала останні дні. 1 вересня 1939 року Німеччиною було розв'язано Другу світову війну. В польській армії на той час перебувало 265 тисяч українців [10, с. 114].

Волинь опинилася у сфері інтересів СРСР. Незважаючи на бомбардування Луцька німцями і наближення військ вермахту до Володимира-Волинського та Устилуга, радянський уряд вичікував. 8 вересня 1939 року в Київському особливому військовому окрузі (КОВО) було сформовано три армійські групи, з яких на волинському напрямку діяла Житомирська (пізніше – Шепетівська, Північна, 5-та армія) під командуванням комдива Івана Советнікова [14, с. 11]. Лише 15 вересня війська західних округів СРСР були приведені в повну бойову готовність, а десятки дивізій підтягнуто до кордону. Ноту про вступ радянських військ на територію Польщі було вручено польському послові в Москві В. Гжибовському о третій ночі 17 вересня, а через дві години диверсійно-штурмові загони Червоної армії перейшли радянсько-польський кордон [11, с. 32].

У цей час східний кордон Другої Речі Посполитої охороняв Корпус охорони прикордоння (КОП). На території Волинського воєводства також було дислоковано кілька частин Війська польського, які з початком бойових дій були відмобілізовані й відправлені на фронт. Зокрема, окремі частини 13-ї (штаб – м. Рівне) і 27-ї (штаб – м. Ковель) дивізій піхоти, Волинської бригади кавалерії (м. Острог, м. Рівне), 21-й легкотанковий батальйон (м. Луцьк). У Ковелі з ініціативи тамтешнього коменданта військового гарнізону полковника Леона Коца організовано військову групу, яка налічувала три батальйони піхоти [10, с. 116]. Крім того, напередодні вторгнення Червоної армії на територію Волинського воєводства тут із добровольців було створено батальйон Народної оборони «Волинь» [14, с. 20].

Станом на 1 вересня 1939 року на польському державному кордоні в межах Волинського воєводства розташувалися полки КОП: «Сарни» (командир – полковник Є. Платовіч-Плахта), «Рівне» (командир – полковник Ю. Пецка) [9, с. 74]. О 5 годині 17 вересня позиції полку КОП «Сарни» атакували 15-й стрілецький корпус, 60-та стрілецька дивізія, 18-й та 19-й відділи прикордонної охорони НКВС; полку «Рівне» – 8-й стрілецький корпус, 36-та танкова бригада, II кавалерійський корпус, 24-та танкова бригада, 20-й та 21-й відділи прикордонної охорони НКВС [26, с. 202].

У перші години наступу польські прикордонники були дезорієнтовані, адже вказівки й розпорядження вищого командування не надходили. Підрозділи Червоної армії не обстрілювали польських позицій і не застосовували проти особового складу старжниць зброї, що також дезорієнтувало. Тому прикордонники, здебільшого, не чинили опору – вони потрапляли в полон чи відходили до місць розташування рот. Уночі 17 вересня зафіксовано лише окремі прикордонні збройні сутички. Впродовж дня головнокомандувач Війська польського маршал Польщі Едвард Ридз-Смігли кілька разів змінював свої накази – від опору більшовицьким військам до уникнення бойових дій та відходу в бік Угорщини й Румунії. Останній наказ головнокомандувача окремі підрозділи на східному кордоні сприйняли як радянську провокацію й продовжували чинити опір ворогу [9, с. 75].

21 вересня з відступаючих підрозділів полку КОП «Сарни», бригади КОП «Полісся» та окремих частин Війська польського було сформовано угруповання КОП на чолі з командувачем КОП генералом бригади Вільгельмом Орліком-Рюккманном. Поблизу сіл Кухітська Воля – Кухче –

Храпин – Морочне до них приєдналися прикордонники з батальйонів «Клецьк» та «Давидгородок» [18]. Загальна чисельність цього формування сягала дев'яти тисяч осіб.

Червона армія вже 17 вересня ввійшла в Тарнопіль, Рівне, Дубно, а наступного – в Луцьк, 20 вересня поляки залишили м. Володимир, 21 вересня – розвідники 45-ї стрілецької дивізії зайшли до Ковеля. Практично всю територію Волині війська Червоної армії зайняли до 23 вересня: на кінець цього дня війська Північної групи комдива І. Советнікова вийшли на рубіж Ковель – Володимир-Волинський – Іваничі. Окремі бої підрозділів КОП на півночі воєводства (наприклад, під Шацьком) тривали до кінця вересня. Червона армія в цей час зуміла переправитися через Буг та ввійти до Холма та Володави.

25 вересня залишки підрозділів КОП вийшли на західний кордон Волинського воєводства, де 28–29 вересня вели важкі бої під Шацьком. 30 вересня частини Корпусу відступили на оборонний рубіж під Витичним (тепер – Люблінське воєводство Республіки Польща). 29 вересня командувач Українського фронту командарм 1 рангу Семен Тимошенко звітував вищому командуванню про те, що в результаті запеклих триденних боїв у районі Шацька ліквідовано 3,5-тисячне угруповання частин КОП [14, с. 43].

Після завершення польського походу на території Західної України відразу розпочався процес утвердження нової державності та формування іншого суспільно-політичного устрою територій, що потрапили до радянської зони окупації. Першочерговими завданнями нової влади стали: демонтаж мережі польських державних інституцій та створення нових органів влади. Паралельно розпочалася боротьба з багатопартійністю, яка чи не найбільше заважала радянській владі утверджувати тут власні гасла та ідеали. Насамперед було заборонено діяльність українських і польських громадських організацій та партій, розпочалися арешти серед української, польської, єврейської місцевих еліт.

Радянські спецслужби негайно створили оперативно-чекістські групи, які перебрали на себе репресивну місію, притаманну для органів НКВС: контроль за джерелами зв'язку та інформації (пошти, телеграфи, телефони, радіостанції, засоби масової інформації); нагляд за роботою банківських установ; охорона органів місцевої влади; створення агентурно-інформаційної мережі тощо. Для ефективного контролю за ситуацією запроваджено комендантську годину, введено військові патрулі. В населення вилучалася зброя,

здійснювалися облави, перевірявся квартирний облік та право на помешкання.

По-різному реагували на зміну влади й появу Червоної армії волиняни. Одні – встановлювали завітчані тріумфальні арки, піднімали національні синьо-жовті та червоні прапори; інші – зустрічали з недовірою, вважаючи, що від них нічого доброго не слід чекати. Серед населення ходили перекази про Голодомор 1932–1933 років, політичні репресії, низький матеріальний рівень жителів радянської частини України.

Священник Максим Федорчук залишив цікаві спогади про очікування та підготовку до зустрічі Червоної армії: «Ця вістка подекуди всіх обрадувала, бо озлоблені осадники і військові нападали на села, палили, убивали. Робили це під впливом різних провокацій місцевих поляків»; «Молодь шикуює тріумфальну браму. Всім цікаво побачити червоних бійців, почути з їхніх вуст про життя і добробут радянського селянина і робітника. Хтілося всім зажити тим вільним і щасливим життям, яке на підставі радіопередач і комуністичної преси є в Радянському Союзі» [3, с. 29].

Волинянин Микола Коц після приходу Червоної армії згадував про інші реалії: «місцеве населення відразу помітило убогість одягу, озброєння та військової амуніції „гостей” зі сходу. Особливо їх вразили примітивні вуздечки і відсутність нормальних шкіряних сідел на конях, брезентові відра, реміні на солдатах, дерев'яні ложки. Упало в очі й те, що солдати, які харчувалися якимись чорними сухарями і кашою з бляшанок, боялися взяти від волинян щось із харчів і навіть боялися розмовляти з місцевими жителями» [10, с. 142].

Незважаючи на те, що постановою виконкому Комінтерну від 16 серпня 1938 року Комуністичну партію Західної України (КПЗУ) було розпущено, представники саме цієї політичної сили в перші дні зміни влади на Волині намагалися створювати революційні комітети. Їх було утворено в Луцьку, Володимирі-Волинському, Ковелі, Любомлі та інших населених пунктах. Ревкоми, у свою чергу, створювали загони червоної гвардії. Тоді ж відбувся перший конфлікт між новою владою та представниками КПЗУ. Вони рішуче відкидали створення ревкомів колишніми західноукраїнськими комуністами. Створення нового державного апарату перебрали на себе політичні органи Червоної армії, відповідно до звернення командувача Українського фронту командарма 1 рангу С. Тимошенка «До трудового населення Західної України», опублікованого в газеті «Червоний прапор» 2 жовтня 1939 року.

3 жовтня Військова рада Українського фронту затвердила Луцьке обласне тимчасове управління в складі В. Бегми (голова), І. Мартиненка, П. Тульнова, Р. Крутова [11, с. 37]. У колишніх повітових центрах і містах Волині створювалися аналогічні тимчасові управління, в колишніх повітах і селах формувалися селянські комітети. Керівництво в тимчасових адміністраціях посідали партійні та радянські працівники зі сходу держави. Для заповнення численних вакансій ЦК ВКП(б) наказав зібрати в радянській Україні 2000 партійних та комсомольських працівників [12, с. 148].

Так, В. Бегма був секретарем Київського обкому КП(б) України. Сільські комітети склалися, в основному, з сільської бідноти, які не мали ні досвіду такої роботи, ні авторитету серед односельців. Тимчасовим управлінням підпорядковувалися: озброєні робітничі гвардії (в містах) і озброєні сільські дружини (в селах). Вони повинні були забезпечувати правопорядок в територіальних одиницях, вилучати зброю, затримувати офіцерів Війська польського, осадників (військових пенсіонерів), місцевих чиновників колишньої влади, перевіряти документи, виконувати судові функції тощо.

У приміщення Волинської воєводської управи в Луцьку заселилося майбутнє обласне відділення НКВС. У підвалах негайно облаштовано в'язницю й катівню, куди почали привозити арештантів – українських патріотів, членів ОУН і «Просвіти», польських громадських і культурних діячів, заможних селян, осадників тощо. Потім дійшли руки до колишніх членів КПЗУ, членів ревкомів та агітаторів за радянську владу.

Структура міських тимчасових управлінь складалася з відділів: продовольчого, фінансового, промислового, комунального, політико-освітнього, охорони здоров'я, народної освіти. Ними впроваджувалися й контролювалися стандарти радянської України: восьмигодинний робочий день, робітничий контроль на виробництві, конфіскація поміщицьких, церковних, монастирських та осадницьких земель.

Заповнивши низову ланку управління тимчасовими органами влади, більшовики взялися за утвердження суспільного ладу і державної влади в краї. Для цього необхідно було створити ілюзію демократичних перетворень, тобто скликати представницький орган – Українські народні збори Західної України. 7 жовтня опубліковано «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України» та постанови місцевих комітетів про підготовку до проведення виборів 22 жовтня, визначивши норму представництва – 1 депутат від

5000 громадян [20, с. 18]. Організацію виборів було покладено на уповноважених з питань організаційно-партійної роботи – керівників тимчасових управлінь. У Луцьку таким став В. Бегма [23, арк. 146].

Під час підготовки до виборів більшовики намагалися різними методами боротися з висуваннями від націоналістичних, культурних, релігійних кіл. Так, у переддень виборів із перегонів у Луцькому повіті знято священника. Натомість намагалися висунути в депутати керівників місцевих тимчасових управлінь: в Рівному – Горбатенко, Андрущенко, Береговий; в Сарнах – Міщенко, Зайченко; в Костополі – Сушко [20, с. 24]. Робилося все, аби вибори пройшли на безальтернативній основі. Для цього використано місцеві органи влади, каральні органи, агітаторів із числа цивільних і військових Червоної армії, засоби масової інформації, зовнішню рекламну та агітаційну продукцію.

28–29 жовтня 1939 року у Великому театрі Львова відбулися Народні збори Західної України. Було затверджено кілька документів, серед яких Декларація про встановлення радянської влади в Західній Україні, Декларація про входження Західної України до складу УРСР. 1 листопада Верховна рада СРСР прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР; 15 листопада Верховна рада УРСР продублювала це рішення, прийнявши Західну Україну до складу УРСР. Таким чином, процес легітимізації анексії території Західної України завершився.

27 листопада 1939 року указом президії Верховної ради УРСР з п'яти повітів (Горохівський, Ковельський, Любомльський, Луцький і Володимирський) Волинського воєводства було сформовано територію Волинської області, з п'яти повітів (Дубенський, Костопільський, Рівненський, Сарненський і Здолбунівський) утворено Рівненську (Рівненську) область, а Кременецький повіт увійшов до Тарнопільської області. Окрім того, зі складу Поліського воєводства вилучено Камінь-Каширський повіт і включено його до складу Волинської області [22]. Це рішення було затверджене відповідним указом президії Верховної ради СРСР 4 грудня 1939 року. Тоді ж прийнято указ «Про розмежування областей між Українською РСР і Білоруською РСР». У січні 1940 року проведено адміністративно-територіальну реформу. Волинську область замість повітів і гмін поділено на тридцять районів. Упродовж січня–березня 1940 року створено 30 районних, 19 селищних і 855 сільських рад [4, арк. 26]. У цю пору в області створено три міста обласного підпорядкування – Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель (виконкоми міст підпорядковувалися Волинському облвиконкому).

Після виборів ЦК КП(б)У затвердив особовий склад бюро Волинського і Ровенського обкомів партії та облвиконкомів, де не було жодного місцевого активіста [21, с. 10]. Першим секретарем Волинського обкому призначено П. Таценка. Більшовицька кадрова політика особливо не відрізнялася в повітах / районах. Керівників сюди призначали згори – здебільшого вихідців зі сходу держави.

Схожа ситуація склалася в апаратах внутрішніх справ, прокуратурі й судах. Вже 1 грудня 1939 року скрізь було призначено керівників обласного рівня. Головою обласного суду став І. Приходько, прокурором – В. Нестеренко, начальником управління НКВС – І. Білоцерковський [23, арк. 162, 196–197]. Ці призначення відбулися одночасно з затвердженням персонального складу Волинського обкому КП(б)У та облвиконкому.

До початку 1940 року тимчасові органи влади виконали свою місію. Місцеві адміністративно-господарські органи – виконавчі комітети рад депутатів трудящих – почали формуватися на постійній основі. 8 грудня 1939 року президія Верховної ради УРСР затвердила обласний виконавчий комітет ради депутатів трудящих. Головою став Г. Гришко [23, арк. 234].

Після унормування адміністративно-територіального поділу волинської території та підпорядкування собі місцевих органів влади більшовики взялися за ліквідацію українського націоналістичного підпілля, яке подекуди відновилося після репресій польської влади. Коли їм стало відомо про переорганізацію підпільної мережі ОУН на Волині, активніше запрацювала агентурна мережа, підпільницькі процеси почали ретельніше відстежувати. В грудні 1939 року було здійснено низку оперативних і чекістсько-військових операцій, у результаті яких тільки в Луцькому повіті заарештовано тридцять активних членів організації, вбито районного провідника Мефодія Микитюка і підрайонних провідників Юрія Харченка та Івана Гайдюка [13, с. 304]. Репресії посилилися в другій половині 1940 року. Значних втрат зазнали районні та станичні осередки ОУН. Так, заарештовано майже весь провід Устилузького району, а Володимир-Волинський надрайонний провід було ліквідовано.

До відновлення організаційної мережі на Волині чи не найбільше був причетний Іван Скоп'юк. Не маючи постійного зв'язку з керівниками ОУН (такий було встановлено лише в березні 1940 року), він зумів згуртувати навколо себе значну кількість національно свідомої молоді навколо підпільної боротьби з радянською владою, налагодив взаємодію з націоналістичними осередками Жидичина, Лаврова,

Милуш, Піддубців, Вишкова [11, с. 114]. Невдовзі йому як керівнику обласної ексекутиви ОУН вдалося створити окружні, районні та станичні організації ОУН. Після встановлення зв'язку з центральним проводом ОУН І. Скоп'юк упродовж 1940 року організував низку нарад і курсів, під час яких члени підпілля вивчали тактику партизанської боротьби, основи медичних знань, отримували знання з військової підготовки.

Переслідуванню піддалися громадські, просвітницькі та культурно-освітні організації Волинського краю. Після приходу більшовиків тут було розігнано «Просвітницькі хати», «Рідну хату», Товариство імені Петра Могили, Луцьке Чеснохресне братство тощо. Натомість насаджувалися організації, які працювали на сході держави й були «рідними» жителям із тих територій: Червоного хреста, Тсоавіахім та інші.

Протидіяла радянська влада польському підпіллю на Волині, яке запрацювало по різних містах краю восени 1939 року: групи Міхала Замерецького (Володимир-Волинський), Анджея Янішека (Луцьк, Рівне), луцька філія організації «Ридз-Смігли» (очолював Рацилевич) тощо. Пізньої осені 1939 року на Волинь таємно прибули представники підпільної організації «Служіння перемозі Польщі» (*Służba Zwycięstwa Polski*), засновану бригадним генералом Міхалом Токажевським-Карашевичем, й створили конспіративні осередки в Луцьку, Володимирі-Волинському, Дубні [16, с. 208]. Упродовж 1940–1941 років відбувалася низка судових процесів над польськими підпільниками, викритими радянськими спецорганами. Так, у Володимирі-Волинському викрили розгалужену мережу підпілля, до складу якої входили «Харцери», «Служіння перемозі Польщі», «Польська організація військова» [16, с. 209].

Прийшовши на Волинь, більшовики розгорнули тут широкомасштабну депортацію та переселення, під які потрапили польські осадники, службовці лісової охорони, німецькі колоністи. Щодо колоністів, то поряд із німцями нерідко виїжджали й поляки, які мінімально володіли німецькою мовою [22, с. 18]. Перший етап депортації (осадники і службовці лісової охорони) розпочався 10 лютого 1940 року і тривав три дні. Другий етап (члени сімей заарештованих і засуджених осіб) розпочався 13 квітня 1940 року й тривав місяць. Третій етап (особи, які прибули до області з територій, окупованих німцями) розпочався наприкінці червня й тривав півтора місяці. Четвертий етап (кваліфіковані робітники, заможні селяни, інтелігенція) розпочався в травні 1941 року й тривав до початку німецько-радянської війни. Загалом, за підрахунками І. Біласа, за чотири етапи депортації з території Волинської області було вивезено майже 20 тис. осіб [1, с. 153; 23, с. 156]. Інші дослідники

вважають, що «населення Волині від 17 вересня 1939 року по 22 червня 1941 року скоротилося на 150 тисяч осіб» [10, с. 150].

2 лютого 1940 року політбюро ЦК КП(б)У вимагало від начальників Львівської, Ковельської та Південно-Західної залізниць і начальників ДТВ НКВС цих доріг «забезпечити своєчасне надання більш-менш обладнаних вагонів завантаження осадників і лісової охорони, що виселяються, й своєчасне відправлення ешелонів за місцем призначення» [24, арк. 3].

Жахливим злочином радянської системи став розстріл в'язнів у волинських в'язницях 22–24 червня 1941 року. Вірогідну кількість жертв наведено в книзі «Репресивно-каральна система в Україні»: у Луцькій тюрмі розстріляно близько 2000 в'язнів, Ковельській – 194, Володимир-Волинській – лише засуджених до вищої міри покарання [2, с. 267].

Вибори місцевих рад депутатів трудящих на Волині відбулися 15 грудня 1940 року. Цьому передувала широка агітаційна кампанія. На теренах області працювало 586 лекторів і доповідачів. Це був час мітингів, зборів, бесід, лекцій. Залучено засоби масової інформації, кіноіндустрію, наочну агітацію. Помітно було адміністративне втручання в хід підготовки і проведення виборів. Найпоширенішим порушенням стало відведення висунутих кандидатур: «будь які спроби висунути незалежних кандидатів від національно свідомої інтелігенції, священнослужителів, не мовлячи вже про членів розігнаних демократичних партій, закінчувалися зняттям їх із реєстрації» [10, с. 145]. Результати виборів закріпили домінування комуністичного партійного контролю над представницькими органами влади області.

Партійно-радянську систему, встановлену на території Західної України (у Волинській області та ще п'яти областях), зміцнювали комсомольські та профспілкові органи. 4 жовтня 1939 року створено організації ВЛКСМ, яку на Волині очолив О. Усенко. Утворилися повітові, а згодом – районні комітети комсомолу. Цікаво, що за аналогією з КПЗУ, до ВЛКСМ не приймали колишніх членів Комуністичної спілки молоді Західної України через надуману недовіру до їхніх політичних поглядів.

Профспілкові організації, що діяли за польського режиму, новою владою було розпущено. Паралельно створювалися нові профспілкові органи. На всіх підприємствах області проведено перереєстрацію членів профспілок. Станом на 1 жовтня 1940 року у Волинській області нові профспілки об'єднували 65,1 % працюючих (за часів Другої Речі Посполитої таких було 7–8 %) [11, с. 48].

Восени 1939 року суттєві зміни відбулися в освітній галузі. За польського панування на Волині діяла 1051 школа, де навчалося 130 тисяч учнів [5, арк. 18]. У деяких освітніх закладах навчання велося українською мовою (швидше виняток, ніж правило).

Радянська влада запровадила українізацію освіти, збільшила мережу шкіл, ввела безоплатне навчання, започаткувала спільне навчання хлопчиків і дівчаток. Це робилося, насамперед, для ідеологічного виховання шкільної молоді. Через систему освіти пропагувався радянський спосіб життя. М. Коц стверджував, що «колишні гімназії, школи, інші учбові заклади негайно закрили і відкрили свої комуністичні, названі „українськими“ школами, медшколами, інститутами і тому подібним, де не було нічого українського, національного, крім поки що рідної мови» [10, с. 143].

Вже восени 1939 року внесено перші зміни в шкільну програму – заборонено викладати історію Польщі та релігію. Нові шкільні програми розроблялися відповідно до радянських освітніх стандартів. Остаточний перехід на радянські навчальні програми відбувся в другому півріччі 1939/1940 навчального року. Для навчання неписьменних і малописьменних підлітків 12–16 років відкривалися спеціальні школи або класи при школах. На допомогу волинським учителям упродовж осені 1939 року скеровано 1800 педагогів зі східних областей.

4 березня 1940 року раднарком УРСР констатував завершення реорганізації системи освіти в Західній Україні. Запроваджено триступеневу школу: початкова (чотирирічна), неповна середня (семирічна) та середня (десятирічна). Після реорганізації з'явилося 865 початкових, 311 неповних середніх, 15 середніх шкіл [7, арк. 8–9].

Педагогічні ліцеї та ліцеї вихователюк реорганізовано в педагогічні училища з трирічним терміном навчання, семінарії вихователюк – у педагогічні училища зі шкільним і дошкільним відділами [11, с. 87]. Педагогічні школи працювали в Луцьку, Володимирі-Волинському, Любешові. Восени 1939 року для педагогів почали працювати курси підвищення кваліфікації, де вивчалися основи марксизму-ленізму та вдосконалювалося знання української мови. Для перепідготовки вчителів створено обласний інститут підвищення кваліфікації та курси перепідготовки вчительських кадрів, які мали забезпечити перепідготовку вчителів початкових і середніх класів, директорів шкіл та інспекторів, учителів російської та української мов [7, арк. 8–13]. 1 квітня 1940 року в обласному центрі відкрито перший заклад вищої освіти для навчання педагогів – Луцький

учительський інститут [15, с. 5], де на перший курс було зараховано 135 студентів.

Для забезпечення дошкільних і позашкільних потреб населення Волинської області в 1940 році було відкрито 43 дитячі майданчики, 14 ясел, 68 дитячих садків, 33 дитячих будинки. Планувалося відкрити 26 позашкільних установ [11, с. 91].

Упродовж 1940 року в Луцьку запрацювали: державний український драматичний театр, філармонія, обласний будинок народної творчості, музична школа для дітей та вечірня музична школа для дорослих. Створено обласний краєзнавчий музей у Луцьку, міський історичний музей у Володимирі-Волинському, обласні та районні бібліотеки для дорослих і дітей, майже 500 клубів, понад 500 бібліотек. Діяльність цих закладів містила більшовицьке ідеологічне нашарування. Вони стали пропагандистськими центрами радянської системи. Так, із бібліотек вилучалися книги польського періоду, «націоналістична література», натомість завозилися книги радянських письменників, пропагандистська література. Серед цієї продукції значна частина мала антирелігійний зміст.

Важливу роль в утвердженні радянської дійсності відігравали засоби масової інформації. У 1940 році почали виходити друком обласні, районні та міські газети. Серед обласних найвідоміші «Вільна праця» (згодом – «Радянська Волинь») і «Молодий ленінець». Їхніми засновниками були газетарі зі сходу республіки [10, с. 143]. Масово поширювали в районах всесоюзні та всеукраїнські періодичні видання. Здійснювалася «добровільно-примусова» передплата газет і журналів. Лише в Луцьку щоденно розповсюджувалося понад 8000 примірників газет, тисячі журналів і брошур.

Паралельно з радянською пропагандою проводилася антирелігійна боротьба. Вона торкнулася релігійних організацій, служителів культу, храмових споруд. Кількість парафій Волинської єпархії з 680 у 1936 році знизилася до 90 у 1940 [8, арк. 133]. Парафіяльні церкви та духівництво обкладалися податками. Священники сплачували податок як нетрудові елементи, що в п'ять разів перевищував аналогічний податок трудових осіб. Під різними приводами, аби змусити їх залишити богослужіння, проти священників відкривалися кримінальні справи. Їх засуджували, ув'язнювали чи висилали до Сибіру. В червні 1941 року під час розстрілу в Луцькій тюрмі загинули отці Іоан Концевич, Юрій Скоп'юк, Михайло Тележинський та інші [11, с. 98].

Навесні 1940 року Московська патріархія спробувала підпорядкувати собі православні єпархії Західної України. Використовувався шантаж, погрози, вмовляння задля зречення юрисдикції Православної

автокефальної церкви, що існувала в Другій Речі Посполитій. Московський посланець архієпископ Сергій Воскресенський призначає Ніколая Ярушевіча архієпископом Волинським і Луцьким та екзархом Московської патріархії на західні області України й Білорусії. Не піддалися на шантаж і не заявили про вірність МП лише архієпископ Поліський Олександр та єпископ Луцький Полікарп.

Після включення території Волині до УРСР було націоналізовано всі церковні землі (понад 17 тис. га), конфісковано більшість церков, будинків священників, приміщення різних релігійних установ. Були й насильні закриття релігійних споруд. Так, у Ковелі закрито дві синагоги та костел, у Володимирі-Волинському – синагогу, у Локачах – молитовний дім [25, арк. 63]. Попри це, наприкінці 1939 року в Луцьку все ще працювали: чотири церкви, два костели, дві каплиці, дві кенаси караїмів, кірха, двадцять п'ять синагог [6, арк. 1].

Відбулися зміни в сільському господарстві Волинської області. Аби залучитися підтримкою найбільшої соціальної групи краю, з перших днів перебування тут більшовики заявили про націоналізацію поміщицьких, церковних, монастирських і земель великих власників та передачу їх безземельному, малоземельному та середньому селянству. Частина земель була справді розділена, а частина – передана радянським господарствам (радгоспам) і машинно-транспортним станціям (МТС). У Волинській області навесні 1940 року діяло вісімнадцять МТС, які покликані були допомагати безземельним і малоземельним селянам в обробітку землі.

На початку 1940 року на Волині почали з'являтися перші колективні господарства (колгоспи). Перший з них – у січні в с. Уховецьк Ковельського району (голова М. Васюта). Їхній появі передувала масована агітаційна робота, яка подекуди межувала з адміністративним примусом і погрозами. Соціальною базою для колгоспів стали безземельні та малоземельні селяни, які, отримавши землю, не мали засобів для її обробітку. До кінця 1940 року на Волині діяло 187 колгоспів, до червня 1941 року – 663 [11, с. 61]. Продуктивність праці в колгоспах була низькою, бо не вистачало сільськогосподарської техніки, а худобу власники радше віддавали на забій, ніж у колгосп. Тому основними виробниками сільськогосподарської продукції залишалися одноосібні господарства.

На початку грудня 1939 року розпочалася націоналізація промислових підприємств, магазинів і банків. Представники більшовицької влади намагалися організувати процеси приватизації зсередини, шукаючи серед робітників

прибічників, створюючи робітничі комітети, які врешті ставали ініціаторами усупільнення об'єктів промисловості. Впродовж 1940 року в області створено 139 артілей промкооперації, які об'єднували напівкустарні майстерні, 66 міських і районних промислових харчокомбінатів [11, с. 69]. Аналогічні процеси націоналізації радянська влада здійснила в банківській сфері, на підприємствах зв'язку та залізницях. З 1 січня 1940 року на території області єдиною грошовою одиницею став радянський карбованець.

Найбільшими промисловими містами Волинської області були Луцьк, Володимир-Волинський та Ковель, пріоритетними галузями промисловості в 1939–1941 роках – харчова, лісова, деревообробна, будівельна. Найдинамічніше розвивалася харчова промисловість: створювалися державні, кооперативні підприємства, артілі, харчові комбінати тощо. Відбулися зміни в асортименті крамниць: зменшився вибір, зникли

закордонні товари. Натомість «вже на початку 1940 року в більшості магазинів деколи з'являлися товари: ситець, жовте мило, сірники і чомусь багато винногорілчаних виробів, особливо лікеру» [10, с. 146].

Висновки. Після анексії території Західної України в Другій Речі Посполитій тут було поширено радянську систему влади та господарювання. З-поміж інших, утворено Волинську область, територію якої сформовано з частин Волинського і Поліського воєводств. Упродовж двадцяти двох місяців тут відбувалися процеси, які можна назвати радянізацією. В усіх сферах соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку запроваджено радянські стандарти, побудовані на домінуванні ідеології партійно-радянської системи. Ці зміни загалом налаштували місцеве населення проти партійних і радянських діячів, значна частина яких прибула сюди зі сходу країни. Місцеві громадські та культурні діячі, чиновники та підприємці піддалися переслідуванню, арештам, ув'язненням, репресіям.

Використані джерела

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь – Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.
2. Його ж. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь – Військо України, 1994. Кн. 2. 686 с.
3. Данилюк В. Вірити занадто боляче... *Волинь: хроніка подій 1939–1944 років*. Луцьк : Ініціал, 1995. 224 с.
4. Держархів Волинської обл. (далі – ДАВО). Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 1а.
5. ДАВО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 10.
6. ДАВО. Ф. п-4. Оп. 1. Спр. 48.
7. ДАВО. Ф. п-6. Оп. 1. Спр. 8.
8. ДАВО. Ф. п-393. Оп. 3. Спр. 7.
9. Дем'янюк О. Й. Корпус охорони прикордоння в обороні державного кордону Другої Речі Посполитої у Волинському воєводстві. *Оборонні війни: Польща 1939 – Україна 2022–2023* : монографія / відп. ред. А. Харук. Львів : НАСВ, 2024. С. 65–79.
10. Коц М. Г., Осауленко Л. М. Волинь в лещатах смерті. Сторінки з життя Миколи Коца і не тільки. Луцьк : Волин. обл. друк., 2017. 432 с.
11. Кучерепа М. М., Вісин В. В. Волинь: 1939–1941 рр. : навч. посіб. Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. 486 с.
12. Кучерепа М. Суспільні трансформації на Волині у 1939–1941 рр. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* : зб. наук. пр. за матеріалами І Міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 2012. С. 144–152.
13. Його ж. Таємний борець. «Роде наш красний...»: *Волинь у долях краян і людських документах*. Луцьк : Вежа, 1996. Т. 1. С. 302–305.
14. Литвин М., Науменко К. Сталін і Західна Україна. 1939–1941 рр. Київ, 2010. 80 с.
15. Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки (Нариси історії). Львів : Світ, 1992. 88 с.
16. Матійченко В. Польське підпілля на Волині 1939–1941 рр. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* : зб. наук. пр. за матеріалами І Міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 2012. С. 206–211.
17. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. 276 с.
18. Польський Корпус охорони пограниччя на Поліссі. URL: http://zarichchia.blogspot.com/2017/02/blog-post_44.html
19. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Київ : Українська видавнича спілка, 2003. 126 с.
20. Його ж. Правда про «золотий» вересень 1939-го. Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2014. 208 с.
21. Його ж. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. Київ : Українська видавнича спілка, 2005. 840 с.
22. Указ Президиума Верховного Совета УССР «Об образовании Львовской, Дрогобычской, Волинской, Станиславской, Тернопольской и Ровенской областей в составе УССР». 27 ноября 1939 г. № 32/30. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140985_140985.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 513.
24. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 19.
25. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 23.
26. Prochwicz J. Formacja Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku. Warszawa : Neriton, 2003. 457 s.